

לקרוא בין השיטין: מבט מאינדונזיה

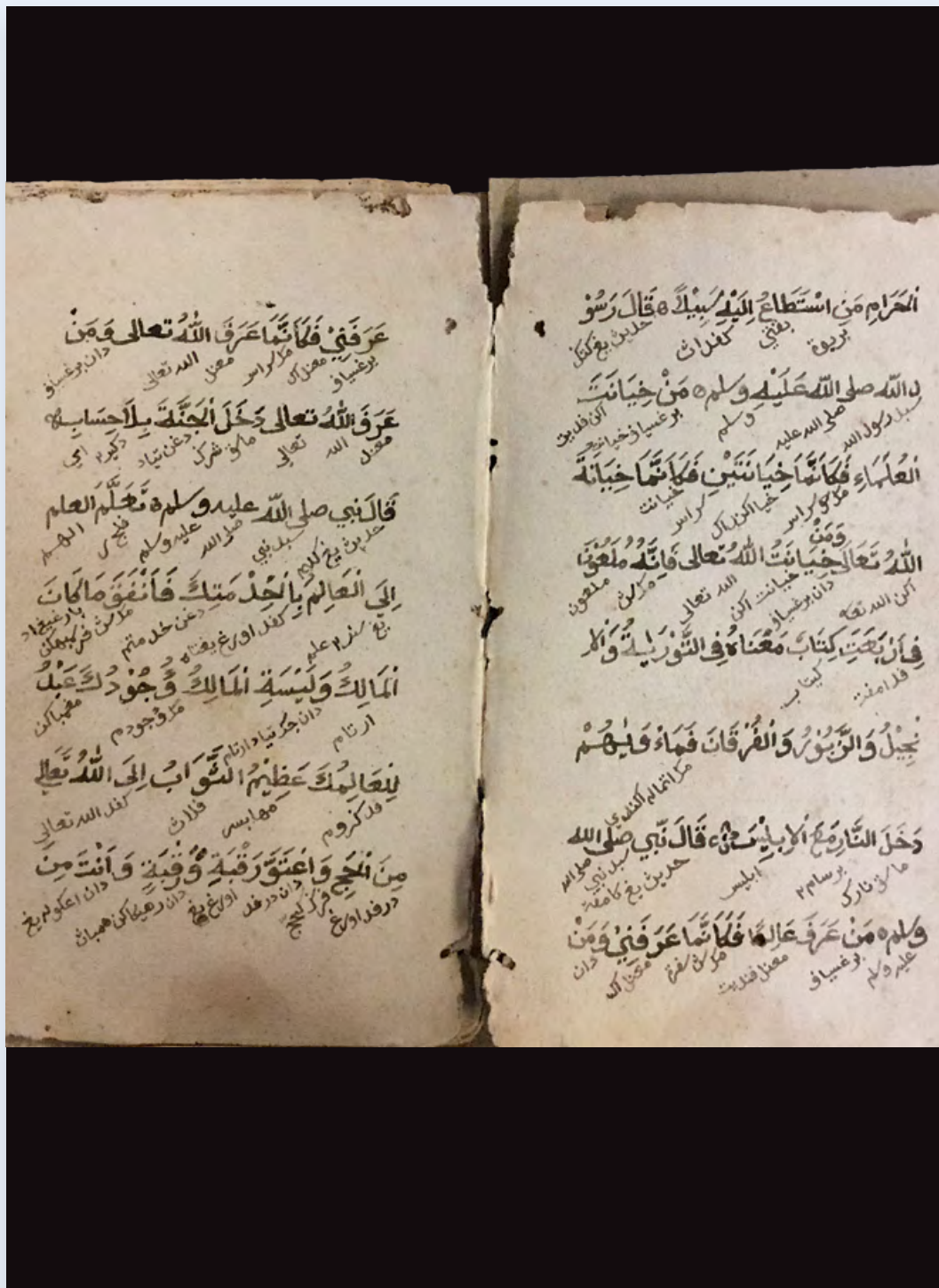
מאת פרופ' רונית ריזי

העשרים בעולם האינדונזי-מלאי (Indonesian-Malay World), אזור הכולל את אינדונזיה, מלזיה, סינגפור, ברוניי, דרום הפיליפינים ודרום תאילנד של היום. אף שזהו אזור מגוון מאוד מבחינה לשונית, אתנית ותרבותית, משותפים לו מיזוג אלמנטים רבים של הציוויליזציה ההודית בתרבויות מקומיות, שימוש נרחב בשפה המלאית כ־lingua franca של מסחר ודיפלומטיה, תהליכים מתמשכים והדרגתיים של אסלאמיזציה ופיתוח מסורות טקסטואליות מקומיות שנלוו לכך ומורשת קולוניאלית של הפצת הנצרות ואימוץ מסורות אינטלקטואליות מערביות.

תרגום בין השיטין מספק לקורא גרסת מילה במילה של המקור, בדרך כלל בשורה המופיעה בדיוק מתחתיו (ראו להלן איור 1). בעולם האינדונזי-מלאי, שהוא רב־לשוני, מדובר בתרגומים מערבית לשפות מקומיות כמו ג'אווית, סונדנזית, מלאית

תרגום בין השיטין (אינטרליניארי) הוא סוגה דו־לשונית הכוללת טקסט מקור ותרגום של אותו טקסט הנכתב בין השורות. זוהי תופעה המוכרת מתקופות ומאזורים שונים בעולם – מהמזרח התיכון הקדום, דרך אירופה בימי הביניים ועד תפוצות יהודיות בימינו שלנו – והפופולריות שלה מצביעה ללא ספק על יתרונותיה המעשיים. אך האם היא טומנת בחובה דבר־מה נוסף על זה הפרקטי? במאמר קצר זה ברצוני להציע כיצד ניתן לראות בתרגום בין השיטין נקודת השקפה ומפגש של שפות, תרבויות ואמונות ומסגרת תאורטית ומתודולוגית המזמינה בחינה של אלמנטים אלו מפרספקטיבה כלל־עולמית, אזורית ומקומית, באמצעות "קריאה בין השיטין" של תרגומים כאלו, קונקרטיים ומטפוריים.

המחקר שעליו מתבסס מאמר זה מתמקד בתרגומים מסוגת בין השיטין מהמאה השש־עשרה עד המאה

איור 1. Hadith Empat Puluh ערבית ומחתתיה תרגום למלאית. שתי השפות כתובות בכתב ערבי. המקסט הוא ללא תאריך, ומקום Perustakaan Negara Malaysia MS. 498. כתיבתו אינו ידוע.

ומבטא ריבוי תהליכים ומפגשים. בגלל הדגש המושם על פרטים ובגלל הדיוק בתרגומים אלו התרגום בין השיטין חושף לפנינו, אולי יותר מכל סוגה אחרת של תרגום, את המכניזם של התרגום ואת הבחירות הבלתי נמנעות של כל מהלך תרגומי. עם זאת התרגום בין השיטין, שנדמה בתחילה כמוגבל בכללים נוקשים יחסית ועקיבים של תרגום כל מילה בנפרד, היה טריגר לשינויים תרבותיים מרחיקי לכת. נוסף על זה, מכיוון שתרגומים כאלו דומים לסוגי תרגומים ופרשנות שונים ולעיתים משלימים אותם, למשל אדפטציות, מסורות של פרשנות ויצירת פֶּרֶה־טקסטים, הדפוסים והתובנות העולים מחקר התרגום בין השיטין עשויים לתרום לחקר התרגום בכלל.

למרות שפע המידע הבלשני, ההיסטורי והתרבותי שהם מכילים, ולמרות חשיבותם הייחודית כשיטת הוראה, לימוד ומעבר ידע דתי־טקסטואלי משלב מוקדם של האסלאמיזציה של האזור, תרגומים מסוגת בין השיטין אלו נחקרו מעט מאוד. רוב התרגומים הללו השתייכו לקטגוריה של פרשנות הקוראן, הלכה ומיסטיקה.² הדוגמאות המוקדמות ביותר לתרגומים כאלו מערבית לשפות המקום מתוארכות לסוף המאה השש־עשרה, ואלו גם מכתבי היד המוקדמים ביותר שיש בידינו מהאזור, מה שמרמז שטקסטים שיש בהם תרגום בין השיטין היו מהראשונים להיות מופצים בתקופה של התבססות האסלאם ומעיד על החשיבות שיוחסה להם, ולכן נשתמרו במהלך מאות השנים שחלפו. הפרקטיקה התפשטה ברחבי האזור, ועל כך מעידים אין־ספור כתבי יד אסלאמיים־אינטרליניאריים במגוון שפות מקומיות, כולל שפת אצ'ה (צפון סומטרה), סונדה (מערב ג'אווה), ג'אווית (מרכז ג'אווה ומזרחה), בוגיס (דרום סולאוסי), מלאית ועוד. הפרקטיקה הגיעה גם לקהילות מלאיות שהוגלו בתקופה הקולוניאלית, כפי שמעידים כתבי יד שהשתמרו בתפוצות סרי לנקה וקייפ־טאון שבדרום־אפריקה.^{3,4}

ועוד, בתרגומים (נדירים יחסית) מפרסית למלאית ובתרגומים בין שתי שפות מקומיות, למשל מבאלינזית לג'אווית, או משפה אירופית כמו פורטוגזית או הולנדית לשפה מקומית. כאן אתמקד בסוג הראשון: תרגומים מערבית לשפות המקום. לאסלאם היסטוריה ארוכה באזור, ותהליכי תרגום שונים היו ללא ספק כוח מניע בקבלת הדת החדשה שבהדרגה הפכה להיות דומיננטית מאוד, וכיום היא דתו של הרוב באינדונזיה, במלזיה ובברוניי. חקר תרגומים מסוגת בין השיטין מערבית לשפות מקומיות מאפשר בחינה של אינטראקציות בין הערבית לשפות אלו, ובמבט רחב יותר – כיצד הובנו והוערכו היחסים בין שפות שונות. הכללת הערבית על הדף בתרגומים מסוג זה בעקיבות, הדגישה את הסמכות ואת האותנטיות של המקור, ואילו התרגום הפך את התכנים לנגישים ולבשלים לדין. בין השאר היו תרגומים אלו אמצעי מרכזי להוראת השפה הערבית והאסלאם – מאצ'ה לפטאני למינדנאו – במוסדות לימוד שבהם היחסים בין מורה הדת לתלמיד היו במרכז ההוויה. וכך המיקרוקוסמוס של המקור והתרגום מתקשר גם לעולם של לימוד בעל פה ולצלילים, ליחסים חברתיים ולמסורות חיות.

למודל התרגום הזה מערבית הייתה היסטוריה ארוכה בעולם המוסלמי לפני אימוצו בידי מתרגמים באזור האינדונזי־מלאי. ראשיתו במסורת המוקדמת של תרגום הקוראן באורח זה מערבית לפרסית, תרגום שעל פי האסכולה החנפית הותר אך ורק אם המקור הערבי הופיע עם תרגום, מילה במילה, לפרסית.¹ תרגומים מאוחרים יותר של מוסלמים לשפות נוספות, ובהן טורקית, סוהילי, אורדו וסינית, נטו לאמץ מודל זה.

ברצוני להציע שהעמוד שיש בו תרגום בין השיטין הוא מקום שבו שתי שפות נפגשות, מתמזגות ונפרדות בתוך השורות וביניהן, מקום שמשקף

המסקנה הטנטטיבית ממחקרים אלו, המשמשת בסיס למחקרי, היא שפרקטיקת התרגום בין השיטין שינתה עמוקות את העולמות הלשוניים הקיימים: שינויים אלו כללו מבנים דקדוקיים ותחביריים, הגייה של צלילים, אוצר מילים שנוסף או אבד והכללת ביטויים, דימויים ומושגים לא מוכרים שעיצבו דרכי חשיבה חדשות. בתהליך זה ניתן לזהות תנועה ביותר מכיוון אחד: התרגום הרחיק את הטקסט הערבי ממקום מוצאו במזרח התיכון. כתב היד (או הטקסט שנלמד בעל פה) נישא בידי נוסעים או סוחרים למרחקים כדי להיכתב מחדש בסביבה גאוגרפית וחברתית שונה מאוד שהציעה מסגרות אחרות של הקשרים ופרשנות. התרגום גם "קירב" את השפות האוסטרונזיות המקומיות אל עבר הערבית השמית והמקודשת וכיוון אותן לעבר שינוי, הרחבת הפוטנציאל הגלום בהן ואפשרויות חדשות, וכך כל השפות הללו היו, בזמנית, חשופות יותר לשינוי וגם בעלות השפעה רבה מבעבר.

אחת הדרכים לחשוב על התופעה של תרגום בין השיטין בהיבטיה המקומיים והפרטיקולריים היא לשאול כיצד המינוח שבו אנו משתמשים מעצב את הבנתנו את התופעה. הצעד הראשון הוא להניח בצד את המונח האנגלי "אינטרליניאריות" ולברר אילו מונחים חלופיים קיימים בשפות הרלוונטיות למחקר. "אינטרליניאריות" קשורה כמובן לטקסט ולתרגומו הכתובים בשורות, לסירוגין. זהו היבט מרכזי אבל גם ספציפי של הטקסטים, וההתמקדות בו באמצעות המינוח ממסגרת את מה שאנו רואים כשאנו ניגשים אל הדף: סט של שורות (כתובות בדיו כהה או בהיר, בכתב בגדלים שונים, עם או בלי ווקליזציה, ישירות או מוטות), שניתן לראותן כנפרדות, כקשורות, כמתמזגות, בדיאלוג אלו עם אלו או כל המוזכר לעיל גם יחד. זה היה המודל שראה ולטר בנימין (Walter Benjamin) (1923)⁷ בהתייחסו לתרגום כתבי הקודש כמודל שבו מילוליות וחופש מתאחדים, אב טיפוס

מפתיע במיוחד מיעוט המחקרים על תרגום בין השיטין באזור אם מביאים בחשבון את הפילולוגיה הקולוניאלית והפוסט-קולוניאלית ההולנדית שהנפיקה מחקרים רבים, ולעיתים קרובות סיסטמטיים, על השפות ועל המסורות הטקסטואליות של אינדונזיה. אני סבורה שחוסר העניין בנושא מבטא את העובדה שחוקרים הבינו תרגום בין השיטין כפשוטו, כאמצעי שהוא טכני בעיקרו. אפילו מחקרים על תרגומים מערבית למלאית, או על השפעת הערבית על השפה המלאית, נטו להתעלם מהמודל של תרגום בין השיטין, וכך עשו גם מחברי מילונים. יוצאים מן הכלל מוקדמים היו הפילולוגים הרמן ון-דר טוק (Herman van der Tuuk) (1866) ואברהם יונבול (Abraham Juynboll) (1881). מחקרו של פיליפוס ון-רונקל (Philippus van Ronkel) (1899) היה ניסיון חלוצי לבחון את תופעת האינטרליניאריות ולמפות את השפעותיה. טענתו המרכזית הייתה שנוצרה עקיבות מרשימה בדרך שבה תרגמו סופרים ואנשי דת מלאים מילים, ביטויים וצורות דקדוקיות, כמו למשל מילות יחס, מערבית. הוא הראה גם כיצד הם נטו לתקנן את הדרך שבה אינדיקציות למגדר, למספר ולזמנים – אלמנטים נוכחים מאוד בערבית אך לא במלאית – תורגמו תרגום שקהל היעד הפנימו והבינו. נוסף על זה, הוא טען שמעשה התרגום בין השיטין השפיע לא רק על תכנים ועל הדרך שבה אוצר מילים אומץ אל תוך שפה ותרבות חדשות אלא גם שתרגומים אלו הובילו לשינוי ניכר במבנה התחביר המלאי, כמו למשל סדר המילים במשפט או שימוש במילות יחס לא אידיומטיות. דפוסים אלו חדרו בהדרגה גם אל טקסטים שלא היו תרגומים בין השיטין והתקבעו בסוגות שונות של כתיבה מלאית, שם התפתחו בכיוונים שונים ויצרו חיים משל עצמם. במחקר קרוב בהרבה לזמננו הראה סייפול אומאם (Saiful Umam)⁵ כי תהליך דומה התרחש גם בסוגות מסוימות בג'אווית במהלך המאה התשע-עשרה.⁶

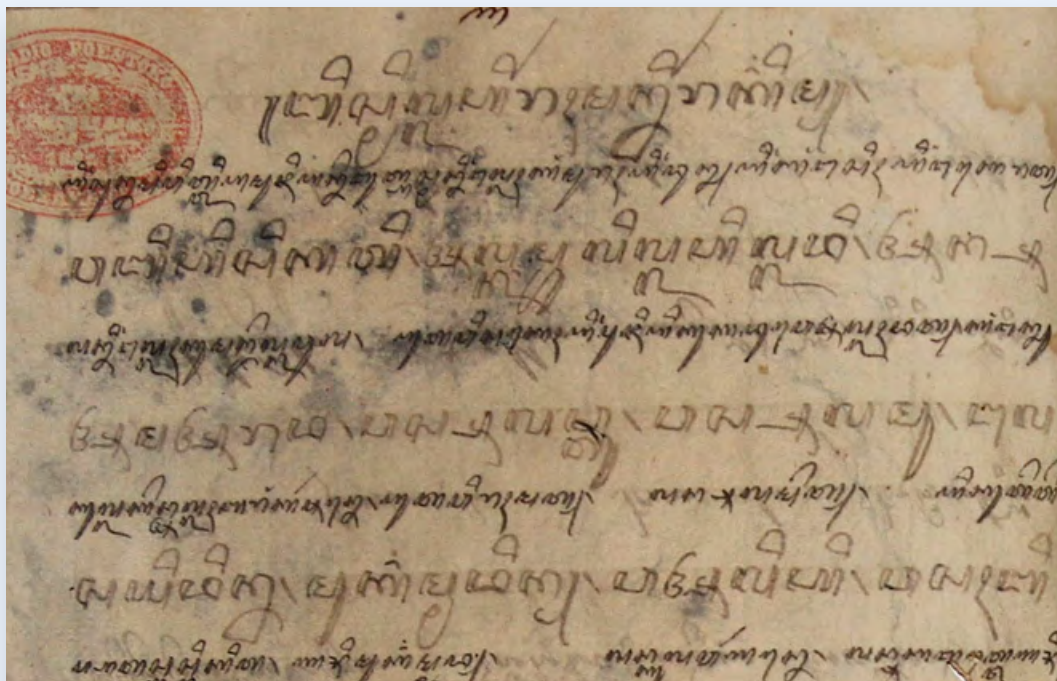
טקטילית, המרמזת לרכות, לדוקרנות או למגע חלק ומזמינה אותנו לדמיין רפרוף אצבעות על שורות הטקסט בתוך כדי שיעור עם מורה ושינון התכנים. בהקשר הפדגוגי והריטואלי שבו הועתקו ונקראו רבים מכתבי יד אלו הזקן יכול לרמז גם על דמותו של מלומד בעל ידע מעמיק. באזור זה של העולם, שבו לגברים אין שיעור רב על פניהם, הדימוי יכול להצביע גם על מורה דת זר, ככל הנראה ערבי. מונח נוסף המתייחס לפרקטיקת התרגום בג'אוויית הוא "מקנה גנדול" (makna gandhul). פירושה של "מקנה" הוא "משמעות" ושל "גנדול" – "להיתלות על", "להיות תלוי בדבר-מה, לדבוק בו". זוהי מטפורה המתייחסת למשמעות התרגום לג'אוויית כנתלית על שורות הטקסט בערבית ותלויה בהן, עוד דימוי ויזואלי וטקטילי של קרבה ומגע שבו השורות נצמדות ומתחברות והג'אוויית נשענת על המקור הערבי בשאיפה לשאוב ממנו משמעות וחשיבות. בגלל טבעו האקטיבי של פועל זה המילים בג'אוויית התלויות על שורות הערבית וביניהן מציעות דימוי של כתיבה שאיננה סטטית, ובה התרגום יכול להיתפס כנמתח אל עבר הערבית, נאחז בה בחוזקה, אולי מחליק ומתנתק פה ושם. זהו דימוי המציע מסירות ונחישות אך גם אפשרות של חוסר יציבות וסיכון. גם הפועל הג'אווי "נגסה" (ngesahi) משמש לתיאור תרגום בין השיטין. מקורו בערבית והוא מכיל את המשמעויות של "תקף", "לגיטימי", "חוקי", "בעל סמכות", "אמיתי" ו"נכון". במקרה זה המונח מתייחס לשיטת הלימוד המסורתית שבה התלמידים למדו מפי מורה – מילה, מילה ומשפט, משפט – וכתבו את דבריו במהלך השיעורים. כאן המטפורה מרמזת על מערכת היחסים החשובה ביותר לכל מי שמחפש ידע דתי, שכן הכניסה לעולם הערבית והאסלאם הייתה מותנית בהדרכתו של מורה מנוסה ומלומד שיאיר לפני תלמידיו את הדרך. וכך הקרבה, הקשרים והתלות הנגלים על הדף אינם מתהווים בין שפות, כתבים או תורות בלבד אלא גם בין

או אידיאל לכל תרגום. התעמקות בתרבויות תרגום נוספות מעלה שמונחים אחרים לתופעה קורעים צוהר להבנות חלופיות שלה המתייחסות לתחומים שונים: הוויזואלי, הקינטי, המרחבי, המשפטי, תחום המגע ותחום היחסים. מונחים אלו מצביעים על עיסוק בשפות, ברעיונות ובערכים, והם מרמזים על מצב של "בין לבין" שדרכו ניתן להבין את התרגום כמוקף, כעטוף, כקיים בזכות עצמו, כתלוי או כמתרחב. למשל, אחד הכינויים לכתבי יד המכילים תרגום בין השיטין למלאית או לג'אוויית הוא "ספרים מזוקנים" (kitab jenggotan) (אזור 2).

איור 2. Mas'ail al-Ta'lim. "ספר מזוקן" – ערבית עם תרגום לג'אוויית. שתי השפות כתובות בכתב ערבי. ג'אווי, 1623 בקירוב. British Library, Sloane 2645, f. 5v.

ה"זקן" מתייחס לתרגום המופיע בין שורות הערבית ולעיתים מתפרס גם מעבר להן אל שולי הדף. דימוי הזקן מציע מטפורה ויזואלית אך גם

איור 3. Cariyosipun Dajjal. ערבית עם תרגום לג'אווית. שתי השפות כתובות בכתב הג'אווני, סורקרה. ג'אווה, 1845. Museum Redya. Pustaka MS. 343

השלכות רבות שלא כאן המקום לדון בהן. במקרים אחרים, נדירים בהרבה, נכתבו הטקסט הערבי וגם התרגום בכתב מקומי. כך למשל בכתב יד של "סיפורו של דג'אל" (Serat Cariyosipun Dajjal) מאמצע המאה התשע־עשרה בג'אווה, הערבית והג'אווית נכתבו שתיהן בכתב הג'אווני המסורתי (שהומצא בהשראת כתב הודי עתיק. ראו איור 3).

דוגמה זו מסבכת את יחסי ההיררכיה הטיפוסיים בין ערבית לג'אווית כפי שהם באים לידי ביטוי במרבית התרגומים מסוגת בין השיטין שבהם הערבית זוכה לדומיננטיות ויזואלית ואורתוגרפית ברורה, כולל הכפפת הג'אווית לכיווניות הערבית, הנכתבת מימין לשמאל. נשאלת השאלה: באילו נסיבות בחרו מתרגמים לכתוב בכתב הערבי ומתי נמנעו מכך, ומדוע? עד כמה מנבאת בחירה של שימוש בכתב זה או אחר העדפת תרגומם של טקסטים מסוימים או את הקהילות שבהן תורגמו?

מורה לתלמיד, בין בעל ידע למחפש אחריו ובין בני דורות שונים בשרשרת הדורות שבה מועברים הידע והאמונה מהעבר להווה ואל עבר העתיד. בלי לקרוא את המטפורות הללו מילולית מדי אני סבורה שהן מאפשרות לנו הבנות מגוונות של פרקטיקת התרגום, של המוטיבציות שמאחוריה ושל טבעה היצירתי, המלומד ולעיתים שובבי. יחד הן מצטרפות לכדי תפיסה מגוונת ומורכבת בהרבה מזו העולה משימוש בלעדי ב"אינטרליניאריות".⁶

אלמנט מעניין נוסף בהקשר של תרגומים מסוגת בין השיטין נוגע לשימוש בכתבים שונים. כתב יכול להיתפס כאלמנט טכני בלבד, כאמצעי המאפשר הבנה של תכנים, אך במחקר זה מוענקת לו משמעות בפני עצמו. במקרים רבים התרגום בין השיטין נכתב בכתב ערבי שהותאם לשפות מקומיות כמו מלאית, ג'אווית, שפת האי מדורה ועוד. לאימוץ הכתב הערבי לשפות כה שונות היו

איור 4. מסגד מהמאה החמש-עשרה באי אמבון (Masjid Wapauwe, Ambon)

ספציפי בשפה למטרות דתיות התרחב במשך הזמן והשפיע גם על תחומי כתיבה נוספים וכן על השפה המדוברת. חקר התרגומים הללו מאפשר חשיבה מחודשת על גלגולי המסירה של טקסטים עד לפרטיהם הקטנים ביותר אך גם פורס לפנינו את קיומן של שפות כשוכנות על טווח במקום הבנתן כשויות תחומות ונפרדות. המחקר מצביע על הקווים – המטושטשים לעיתים קרובות – בין "מקור" ל"תרגום", על חשיבות בחירת הכתב, על כוחן של מטפורות לעצב את הבנתנו ועל הדרך שבה שינויים לשוניים ותרבותיים רבי משמעות עשויים להסתתר להם בצניעות בין השיטין. ■

אם כן, הכתב הוא אלמנט חשוב נוסף בתמונה הגדולה יותר הבוחנת מפגשים בין עולמות טקסטואליים ודתיים שונים שהתרחשו בין שורותיו של הדף המתורגם.

תרגום בין השיטין היה מודל אחד מני רבים של תרגום באינדונזיה ובאזור שסביבה, ובמובנים מסוימים זה היה מודל יוצא דופן מכיוון שהתמקד בעיקר בטקסטים דתיים שדרשו תרגום מדויק ו"נאמן", מילה במילה. עם זאת כבר ון־רונקל הראה, וגם המחקר הנוכחי שואף להראות, שמה שנדמה במבט ראשון כתחום צר, מוגבל ומוכל של שימוש

מקורות

- 1) I. A. L. Tibawi, "Is the Qur'an Translatable?" *The Muslim World* 52 (1962), pp. 4–16.
- 2) A. Azra, "Naskah Terjemahan Antarbaris: Kontribusi Kreatif Dunia Islam Melayu-Indonesia, in: H. Chamber-Loir (ed.), *Sadur: Sejarah Terjemahan di Indonesia dan Malaysia*, Jakarta: Gramedia 2009, pp. 435–443.
- 3) R. Ricci, *Banishment and Belonging: Exile and Diaspora in Sarandib, Lanka and Ceylon*, Cambridge: Cambridge University Press 2019.
- 4) M. H. Zakaria, *Katalog Manuskrip Melayu Afrika Selatan*, Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia 1998.
- 5) S. Umam, "God's Mercy is Not Limited to Arabic Speakers: Reading the Intellectual Biography of Muhammad Salih Darat and his Pegon Islamic Texts", *Studia Islamika* 20:2 (2013), pp. 243–269.
- 6) W. Benjamin, "The Task of the Translator", in: H. Arendt (ed.), *Illuminations* (Trans. H. Zohn), 1923. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968, pp. 69–82.
- 7) R. Ricci, "Reading Between the Lines: A World of Interlinear Translation", *Journal of World Literature*, 1.1 (2016), pp. 68–80.